

Művelődéstörténetírásunk útjai

Ez az írás, még ha címe szerint többet ígérne is, voltaképpen csak vázlatos és hézagos kísérlet tárgya megközelítésére; részletek és bizonyítékok bemutatására alig van lehetősége, s a művelődéstörténet több ágazatával (irodalomtörténet, zene-történet stb.) nem foglalkozik. Azt próbálja számba venni, hogy a romániai magyar történetírás legfejlettebb ága milyen utakon fejlődött az utóbbi két évtizedben, s merre tart ma. Egy ilyen felmérés időszerűségéről e sorok íróját Benkó Samu újabb művelődéstörténeti tanulmánygyűjteményének (*A helyzetudat változásai*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1977) közeli megjelenése győzte meg. Olvasásakor az a kérdés merült fel benne ugyanis: vajon történetírásunk s az európai történettudomány mozgásiránya hogyan viszonyul egymáshoz, milyen hasonló jelenségek, illetve különbségek figyelhetők meg benne. Benkó könyve nem véletlenül vet fel ilyen kérdéseket, hiszen úgy tárgyalja az utóbbi három és fél évszázad erdélyi művelődéstörténetének s ezen belül a történetírásnak a fejlődését, hogy szüntelen az európai állapotokhoz viszonyítja.

1. Korunk történettudománya, miközben nem kevés energiát fordít önnön létének igazolására, láthatóan előrelép megújulásának útján. Létének, szükségességének okadatait részben saját múltjából, részben az emberiség mai kérdéseiből veszi; a XVIII. századtól eleddig ugyanis a történetírásnak jelentős volt a szerepe a különböző szintű közösségek társadalmi-nemzeti tudatának formálásában, társadalmi funkciójának megőrzésében — vallják a történettudomány kiemelkedő képviselői —, napjaink gyorsan változó világában pedig — úgy vélem — nagyobb szükség van rá, mint bármikor. Mert a história az egyetlen olyan, múlttal foglalkozó egyetemes tudomány, amely képes a letűnt idők értékeinek, civilizációinak kialakulását áttekinteni, összefüggéseikben kutatni és felszínre hozni, s az emberiség lelkiismeretét ébren tartani: óvni az elkövetett hibák és embertelenségek megismétlésétől.

Persze, a történészek tisztában vannak azzal, hogy a tudomány fejlődésének, soha nem tapasztalt méretű kibontakozásának körülményei között céljaik eléréséhez legalább két alapvető — s eléggé nehezen összeegyeztethető — feltétel elengedhetetlenül szükséges: a szakmaiság, a tudományos színvonal mércéjének állandó emelése és tömegkapcsolatainak javítása. Az első feltétel által növekszik a történelem rangja a tudományok közösségében, a második feltétel biztosítja a história tudatfejlesztő szerepét. Mindenféle buktatói ellenére az európai történettudomány biztosan halad ebben az irányban. Példának a legtekintélyesebb nyugati irányzatot, a francia Annales-iskola irányzatát említeném meg, mert nevéhez, bármi legyen további sorsa, a történetkutatás és -írás módszerének merész, korszerű megfiatalítása fűződik.

Az Annales-iskola 1929-ben meghirdetett programja nem utolsósorban azért bizonyult időtállóknak, mert a „teljes”, „egész” (globális) történetírás megvalósítására törekedett és törekszik. Marc Bloch, Lucien Febvre, Fernand Braudel és mások által megvalósított „reform” kivezette a történelmet addigi viszonylagos elszigeteltségéből, s hosszú időre „szövetséget” kötött a társadalomtudományokkal. Különösen a szociológiával és a közgazdasággal, valamint a földrajztudománnyal való együttműködése bizonyult rendkívül gyümölcsözőnek. De a történelem- és társadalomtudományok (s néhány természeti tudomány) összefogása a „teljes” történetírás érdekében nem vezetett (nem vezethetett) valamiféle új általános történettudomány megszületéséhez, sem látványos polihisztorság feltámadásához. Sőt ezeknek éppen az ellenkezője történt: a teljes történetkutatásért indított mozgalom olyan munkamegosztást és szakosodást hívott létre, amely felülmúlt minden korábbi hasonló jelenséget.

Maga az Annales-iskola főleg a gazdaság- és társadalomtörténetet terelte új irányba, kikísérletezte hozzá a matematikai (kvantitatív) módszert, s olyan forrásbázist tárt fel, amelyekre a régi történetírás egyáltalán nem, vagy csak kevéssé figyelt. Jelentőségében ehhez fogható a művelődéstörténetírás fellendülése, részben az Annales hatására, részben attól függetlenül. Jellemzője ennek a történelmi mozgalomnak, hogy átfogta a legszélesebben értelmezett művelődés minden területét. (Vö. Maurice Crubellier: *Histoire culturelle de la France, XIXe—XXe siècle*. Paris,

1974.) *Mind a gazdaság-, társadalom-, mind a művelődéstörténet további részdiszciplínákat fejlesztett ki, s ez bizonyult a módszer szempontjából igazán hasznosnak*, mert a történettudomány általuk vált valóban alkalmassá arra, hogy a társadalomtudományokkal (s néhány természettudománnyal) közös kutatásokat folytathasson. Nem az általános történetírás fogott össze az általános szociológiával, még csak nem is a gazdaságtörténet a gazdasági szociológiával, hanem például az agrártörténet-írás a falu-, család- és agrárszociológiával; vagy, más területen, például a település-történet a nyelvészettel, pontosabban a helynévtannal.

Aztán a részkutatások — és ez a másik örvedetes jelenség — egy idő óta ismét az általános felé terelődnek; a „teljes“, egész történetírás megvalósulását kell látnunk abban az irányzatban, amely *egyesíti a gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet eredményeit, s egységes módszer szerint létrehozza a civilizáció-történetet*. G. Duby és R. Mandrou műve, *A francia civilizáció ezer éve* már ennek az új szintézisre való törekvésnek egyszerű eredménye.

Nyomon követve az európai történetírás mozgásirányát, az is világos, hogy a teljes történetírás létrejöttétől még messze vagyunk; hogy ez bár viszonylagosan elérhető legyen, fel kell zárkózni a dinamikus fejlődő gazdaság- és művelődéstörténettől elmaradt politikai történetírásnak is. Az európai historiográfiai mozgás legújabb mozzanata alighanem az, amelynek élén az ismert marxista történész, A. Soboul áll, azt tűzte ki céljául, hogy visszaszerzi a politikai történet számára az őt megillető helyet a történettudomány egészében.

2. A hatvanas évek elejéig történetírásunk nem mutatott érdeklődést az imént felvázolt historiográfiai kérdések iránt. Nálunk új történetírás volt születőben, s leködtötték saját eszmei megalapozásának gondoljai, továbbá az, hogy a korábbi történetírás mulasztásait jóvátegye. Valóban, rövid két évtizednyi idő alatt az osztályviszonyok, osztályharok, munkásmozgalom történetének, valamint a gazdaságtörténetnek a területén számottevő eredményeket ért el. Vizsgolt eközben egy másik egyoldalúság keletkezett: a művelődéstörténet elhanyagolása. (Hogy mennyiben volt ez általános szemlélet következménye, illetve történettudományi kérdés — itt nem érdekes.) A hatvanas évek elejétől aztán ismét változásokat figyelhetünk meg, amelyek már egy kiegyensúlyozottabb történetírás felé mutatnak.

Ezek a változások jól lemérhetők a romániai magyar történetírás fejlődésében is.

3. Az a változás, amely a hazai magyar történetírás terén a hatvanas évek elején bekövetkezett, mindenekelőtt a művelődéstörténetírás előrelépésében jutott kifejezésre. Ez a folyamat most is tart, tehát annál örvedetesebb. Indítóokai két tényre vezetnek vissza; először arra, hogy az *Istoria României* (Románia történelme) történeti traktátus vasok kötetei számára meg kellett írni a romániai magyarság, főként természetesen az erdélyi magyarság művelődéstörténetének (csak művelődéstörténetének) egyes fejezeteit; a másik — a mélyebb, tartósabb — serkentő tényező a hazai nemzetiségi kiadványok, a Kriterion létrehozása volt. Ez a kiadó, annak következtében, hogy jól átgondolt, széles horizontú kiadópolitikát folytat, s természetesen a szakkutatás (addig szunnyadozó potenciáljainak) gyors felelete nyomán máris nagy alapozó munkát végzett művelődésünk múltjának feltárását illetően. Bizonyítékok felsorakoztatása helyett: tekintünk könyvtáraink ún. „fehér-sorozatára“, amely a tudományos életnek szól, a népszerűsítés igényeit is szem előtt tartó *Téka*-sorozatára, valamint számos egyéni tanulmánykötetére.

A termsz számbavételek szinte feltűnő, hogy a legtöbbet emlegetett, legiskeresebb kiadványok (viszonylag nagy példányszám, sok esetben: második kiadás, nagyon kedvező tudományos visszhang) majdnem mind a művelődéstörténet köréből valók; s ha tovább megyünk az elemzéssel, megfigyelhetjük, hogy a legkiemelkedőbb művek közt módszer, azt mondanám, egyféle alaktípus hasonlóság áll fenn. A szerzők felől közelítve meg a kérdést — vallomások, előszók, bevezetők és tanulmányok, általában hivatkozások alapján —, kiderül: szellemi elődjüknek, tanítómesterüknek, mi több: példaképüknek tartják Kelemen Lajost. Kelemen Lajos-iskoláról volna szó?

Töprengés után írtam le ezt a kérdő mondatot. De végül is leírtam, mert meggyőződésemben az a körülmény is megerősített, hogy Kelemen Lajos *iskola-teremtő* tevékenységéről már mások is tettek említést (például Mikó Imre). Vizsgáljuk hát meg röviden, mi jellemzi a Kelemen Lajos-féle művelődéstörténeti iskolát — mert művelődéstörténeti iskoláról van szó —, s azt is próbáljuk meg követni, hogy Benkó Samu, akinek a történetírói tevékenységével kapcsolatos ez a cikk, mennyiben tartozik az említett iskolához és mennyiben távolodik el attól, mennyiben jár más történetírói utakon. Benkó nevének említését már kiindulásunkkor az a tény is indokolja, hogy a művelődéstörténeti újabb irodalmunkban gyakran találkozunk vele (úgy is mint szerzővel, úgy is mint szerkesztővel). Kér-

déstünknek önmagában is lehet tudománytörténeti súlya; engem azonban itt és most történetírásunk „helyzetfelmérése“ foglalkoztat, hogy közügygé tehesük a kérdést.

4. Egy tudományos iskola születése azzal kezdődik, hogy egy kiemelkedő mestert a tanítványok előbb ösztönszerűen, majd tudatosan követnek; tudományos elveit, kutatói módszerét, esetleg életmódját is kötelező mértékül fogadják el. A továbbfejlődés rendszerint azzal jár, hogy az iskola követői idővel a mestertől függetlenül, lassan változó, de eredetiségének alapjait megőrző módszert használnak. Az pedig már az ilyen tudományos iskolák sorsa, hogy tagjai, egyéniségük kibontakoztatása során s a körülmények hatására, meghaladják a mesterüket. Ha fentiek figyelembevételével tesszük vizsgálódásunk tárgyává Kelemen Lajos legközelebbi követőinek kutatómunkáját, véleményem szerint nem erőszakolt a Kelemen Lajos művelődéstörténeti iskola fogalmának használata.

A dolgomat az a tény is megkönnyíti, hogy az ebben a kérdésben legilletékesebb szerző, Szabó T. Attila professzor tollából közelebről magas színvonalú összegezés jelent meg Kelemen Lajosról, a tudós mesterről és példaképről (Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. Buk., 1977. 7–31.), anélkül azonban, hogy iskoláról is megemlékeznek.

Kelemen Lajos egész életét és tehetségét a tudománynak, pontosabban a történettudománynak szentelte, annak rendelte alá. Mint az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának munkása azzal tett elvülhetetlen szolgálatot a historiának, hogy átgondolt szervező munkával szüntelenül gyarapította a levéltár állagát. Levéltári tevékenységével bizonyosan a legszorosabban összefüggött a történeti források olyan tisztelete, amilyennel csak a legritkább esetekben találkozunk. Az új forrásfel-tárások és -kiadások mintaszéri, tudományos pontossága Kelemen Lajos legnagyobb erényei közé tartozott. Amint Szabó T. Attila professzor írja, „az elsődleges forrásanyag és vele az adatok tisztelete Kelemen Lajos egész tudományos munkásságának legfőbb jellemzője“. Elsősorban és mindenekfelett erre tanította tanítványait, és segítette ilyen irányban a helytörténészeket, a történelem iránt érdeklődők táborát. Történetírói tevékenységét is az adatgazdagság, a pontos adatfelhasználás, valamint a mondanivaló szabatos megfogalmazása és gondos közzététele jellemezte. Kelemen Lajos a kisebb közlemények műfaját kedvelte; nagyobb, monografikus igényű feldolgozásra nemigen vállalkozott. A filozófiai megközelítés módja is távol állt alkatától.

Munkássága szerteágazó: oklevél-, illetőleg emlékiratkiadás, könyvtörténeti, nyomdászattörténeti kutatások, nyelv- és irodalomtörténeti búvárkodások s nem utolsósorban a művészettörténet művelése. Vagyis Kelemen Lajos az erdélyi művelődés történetének volt a kutatója.

Életviteléből jellemzőként említjük meg a legendás egyszerűség mellett magas igényességét, a közérdeknek mindenek felett való szolgálatát, az anyagiasság minden formájának megvetését (amely már-már a túlzás határait is meghaladta, s valószínűleg munkásságában is akadályt jelentett), az emberek véleményének tiszteletét. Arrogancia, tudósi nagyképűség nála teljesen ismeretlen volt. Csoda-e hát, ha azok közül nem kevesen, akik sokat tartózkodtak a környezetében, megpróbálták követőivé lenni? S más irányból kérdezve: csoda-e, ha a tanítványok közül csak nagyon kevesen tudták és tudják a mestert egész öröksége megtartásával követni, illetve egész örökségét megtartva meghalni?

Mégis az a lényeges, hogy vannak olyan tudósaink, akik Kelemen Lajos módszerét vagy magatartását, a tudományos munkához való hozzáállását kisebb vagy nagyobb mértékben, de annyira mindenképpen megtartották, hogy joggal sorolhatók a Kelemen Lajos-iskolához. A Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulóján kiadott *Emlékkönyv* (Kvár, 1957), amely már a művelődéstörténeti kutatások lehetőségeit is sejtette, szerzői közül mintegy húszat sorolhatunk Kelemen Lajos módszertani követői közé. Szabó T. Attila professzor az előbb említett tanulmányában Balogh Jolán, Bíró Vencel, Debreczeni László, Entz Géza, B. Nagy Margit, Bíró József, Herepei János, Jakó Zsigmond, id. Kántor Lajos, Mikó Imre, Jancsó Elemér, K. Kovács László, Tombor Ilona, Palotay Gertrúd nevét említi meg, megtoldván a felsorolást azzal a vallomással, hogy a fentiek s a tanulmány szerzője (Szabó T. Attila) „közleményei említik hálásan az ő [Kelemen Lajos] segítségét“. Folytathatók természetesen még a sort, például Benkő Samu, Dani János nevével, mivel rendszerint ők sem feledkeznek meg Kelemen Lajosról, amikor tanítómestereikről esik szó.

Azonban, ha az utóbbi tíz-tizenöt év hazai művelődéstörténeti kiadványaira tereljük ismét a figyelmet, jócskán leszűkíthető a névsor: az igazán termékeny és sikeres szerzőket egyik kezünkön is megszámlálhatjuk. A Kelemen Lajos-féle művelődéstörténeti iskolának ezzel a központi körével szeretnék a következőkben

foglalkozni. E szerzők írói és kiadói munkássága a nyelvtörténetnek, a könyv- és könyvtártörténetnek, az erdélyi értelmiség múltjának és az erdélyi művészet-történetnek — főleg építészettörténetnek — a hagyományait öleli fel, vagyis körül-belül azokat a területeket fogja át, amelyeket Kelemen Lajos egymaga kezdett megmunkálni már századunk elején. S tegyük hozzá: ez az iskola különösen jelen-tős tevékenységet végez az oklevélkiadás, valamint az erdélyi emlékiratirodalom közzétételével is.

Miért iskola? Mi tartja össze?

Úgy vélem, bizonyos, a Kelemen Lajos által követett s tőle örökölt kutatási princípiumok, módszerek s a tudományos munkához való hozzáállás. Amikor az utóbbira gondolok, pontosabban a tudományos munka szenvedélyes szeretetét szeretném megemlíteni. Ami a módszert illeti: a történeti források tisztelete, a szakszerű igényes forráskritika, tudományos szöveggondozás és mintaszerű publikálás minden bizonnyal Kelemen Lajos-i összetartó örökség. S az a tudományos feldolgozás ellenőrzött adatokból építkező pedáns módja is. A forrásadások és -feldolgozások, tanulmányok (néhány cím a legfontosabbak közül: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* I. Buk., 1975; *Írás, könyv, értelmiség*. Buk., 1976; *Sorsformáló értelem*. Buk., 1971; *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Buk., 1970) ma már műve-lődéstörténetírásunk számára egyszerűen nélkülözhetetlen könyvek. Nagy közön-ségsikerük pedig azt mutatja, hogy az olvasók is sokra értékelik e kiadványokat. Ezzel azonban meg is érkeztünk az egyöntetű hasonlóságok határához: a továbbiak-ban már az általánosítások kissé sántítanak. Sőt a Kelemen Lajos-i öntetlen szol-gálatkészséget, közvetlenséget stb. sem kérhetjük számon minden tudóstól, bár-mennyire is fokozódik e tulajdonságok etikai értéke nemzetiségi életünkben.

Ha a Kelemen Lajos-féle művelődéstörténeti iskolát általában akarnók jelle-mezni, arra is rá kell mutatnunk, hogy a társadalomtudományok közül nem a szoci-ológiaiával szövetkezett, hanem a klasszikus értelmezésű néprajz felé vonzódik, bár inkább csak mintegy a változatosság kedvéért. De ahhoz mindenképpen ele-gendő mértékben, hogy ezáltal a szülőföldhöz, a kutatót helyhez fokozottabban kö-tődjék. A terepjárás, a helyi gyűjtés, a vasárnapi és másokri gyalogtúrák mind egy sajátos kutatási módszerrel állnak összefüggésben.

Mindent egybevetve, a Kelemen Lajos-iskola gyűjtési technikája és kutatási módszere nagyrészt hagyományos; a tradicionális művelődéstörténet körébe tar-tozik. Főleg az elbeszélő források, hivatalos oklevelek alkotják tanulmányaik doku-mentumbázisát. Amikor a hagyományosságot hangsúlyozom, a Kelemen Lajos-féle mívségre, alaposágra is gondolok; erudíciót is említenék a tömörség kedvéért, ha ehhez a szóhoz nem tapadna bizonyos zavaró mellékszövegeként egyféle avitt-ságfogalom. Mondjunk hát szakmaiságot, hiszen a Kelemen Lajos-iskola minden kutatástechnikai s más természetű hagyományossága mellett is tartalmaz a leg-modernebb történetírói törekvésekkel rokon. Az Annales-iskola által is annyit hangoztatott megbízható szókészlet, forrásbázis létesítése az összehasonlító tuda-mányos kutatási módszer alapfeltétele és mindenkor kiindulópontja. Tehát a Kele-men Lajos-iskola máris olyan eredményeket ért el, amelyek az elkövetkezendő szintézisek, civilizációtörténetek számára alapvetőek.

5. Hol van a helye a művelődéstörténetírásnak s elsősorban az említett iskola tevékenységének nemzetiségi történetírásunk egészében?

Kétségkívül, a legtöbb eredményt mutatja fel s a legsikeresebb történeti mű-fajnak bizonyult könyvpiacunkon is. Ismételjük: nélkülözhetetlen, sok tekintetben (szakmaiság, adatfeltárás, publikálás, a forrásokra alapozott, azoktól el nem sza-kadó interpretáció) példamutató is. Mindenképpen historiográfiánk legfejlettebb ágazata. De helyzetünk józan felmérése, amire Benkő könyve éppen az értelmi-ségi nemzedékek, egyéni sorsok példás kimunkálásával figyelmeztet, megköveteli, hogy tisztán lássuk: a művelődéstörténet, még ha majdnem parttalanán szélesítjük is határait, nem egyenlő a teljes történelemmel, s a művelődéstörténetírás sem azonosítható egész történetírásunkkal. A teljes történelem nálunk is időszerű, még ha másként valósul is meg, mint a francia, angol vagy más historikusok kezén. A romániai magyarság teljes történelmi örökségét, örökségrendszerét feltárni, mai valóságunkban, közéletünkben tudatosítani, élővé tenni csak a különböző törté-neti jelenségekkel, területekkel és korokkal foglalkozó történetkutatás együttesen képes. Még konkrétan: bár történelmi örökségünk legjava alighanem művelő-déstörténeti jellegű, ez egy egész része, amelyhez a gazdaságtörténet s a politikai történelem összes szférái is hozzátartoznak. E történelem részei a felkelések, for-radalmak, háborúk, szabadságharcok sokszor felemelő, máskor nyomasztó örök-ségének ismerete nélkül lehetetlenség elérni történelmi „helyzettudatunk” kívá-natos belső egyensúlyát, realitását. Mindennek igen erőteljes hangsúlyozása azért nem fölösleges, mert bizony lemaradtunk a gazdaságtörténetírással (amely az ötve-

nes években oly ígéretesen fejlődött, nem kis részben éppen a Kelemen Lajos-iskola egyes tagjainak munkássága révén is, bár azóta abbahagyták ezt a műfajt), s bizonyos mértékben elmaradt a politikai történetírás is. Arról nem is szólva, hogy sem a művelődéstörténet, sem a gazdaság-, valamint politikai történet nem foglalható össze általános történeti szintézissé, például nemzetiségtörténeté a társadalomtörténetírás eredményei nélkül.

Tény, hogy az utóbbi időben előrelépnek ezek a szakágak is. A politikai történet művelése eredményesen folyik a nemzetiségtörténeti kutatócsoport létesítése óta, valamint annak köszönhetően, hogy a Politikai Kiadó *Testamentum*-sorozatának megindulása is ösztönzi a történészeket. A gazdaság- és társadalomtörténet mezején is született, főleg egyéni kezdeményezések és bűvázkodások eredményeként, néhány értékes kötet. Mindez javítja történettudományunk belső struktúráját.

Önként adódik a következtetés, hogy nem a művelődéstörténeti kutatások intenzitásának csökkentése vezet történetírásunk strukturális zavarainak kiküszöböléséhez, hanem a többi kutatási ágazat felzárkózása arra a színvonalra, amelyen a művelődéstörténet kutatása folyik.

Nyilvánvaló tehát, hogy az egyes ágazatok művelőinek néha tekintettel kell lenniük az egész történetírásra, egymás gondjaira. Mert az egész történettudomány közös ügyeinek (ez is közügy!) súlya annál nagyobb, minél előbbre megyünk az interdiszciplináris kutatások gyakorlatában, s minél nagyobb fokú a történettudomány szakmai megosztottsága, résztudományokra való osztódása. Bár ezek a jelenségek is mind korigényt fejeznek ki, az sem kevésbé időszerű, hogy a történettudomány ebben az új fejlődési szakaszában is megőrizze önállóságát éppen a történeti látásmód következetes érvényesítéséért, s elkerülje a teljes széthullás veszélyét. A kívánatos színvonal eléréséhez járulna hozzá, ha a nagy tapasztalatokkal rendelkező Kelemen Lajos-iskola kiemelkedő történészegyeniségétől több, kimondottan kutatói módszerekkel foglalkozó, tehát szakmai jellegű tanulmányt olvashatnánk. Kezdő kutatók, helytörténészek, sajátos kutatási nehézségekkel (források hiánya, kisebb dokumentáris értékű forráskategóriák felhasználásának gondjai) küzdő, újkorral s legújabb korrall foglalkozó történészek bizonyosan nagy hasznát vennék ennek; s el is várják, mivel ez a szakmai szolidaritás, segítségnyújtás is a Kelemen Lajos-i örökség megbecsülendő része.

6. Iskoláról beszéltem, de távol álljon tőlem minden beskatulyázási szándék: Benkő Samu történetírói munkássága — és ezt újabb tanulmánygyűjteménye bizonyítja a legjobban — csak részben tartozik a Kelemen Lajos-féle művelődéstörténeti iskolához, sok vonatkozásban viszont elválik tőle. E kettősségre némi fényt vet történetírói pályájának — bár a tér hiánya miatt nagyon vázlatos — áttekintése. Erre valahogyan azért is sort kell kerítenünk, hogy az ötvenedik életéhez érkezett Benkő Samu munkássága iránt az ilyenkor fokozottan kijáró figyelemmel adózzunk.

Alapozó ismereteket a marosvásárhelyi és a kolozsvári református kollégiumban szerzett, majd a Bolyai Tudományegyetemen Gaál Gábortól tanult marxista filozófiát, miközben a Múzeum Egylet Levéltárában Kelemen Lajos útmutatásai mellett családi levéltárakban kutatva, kezdte tanulmányozni egyes értelmiségi családok múltját és szerepét Erdély történetében. Miután átkerült a Kolozsvári Történeti és Régészeti Intézethez mint tudományos kutató, két évtizeden át elmélyülhetett a tudományos munkában. Ez a kutatói státus Benkő számára (mint anynyik számára) életmódalakító tényező lett. A kollégiumokban elkötelezettségre nevelték, amelyet tudatosított eszményképeinek, Kemény Zsigmondnak, Apáczai Cserének és másoknak a tanulmányozása, az egyetemen elméleti, marxi filozófiai felkészültséget kapott, Kelemen Lajos „iskolájában“ a kutatás technikai módszerét sajátította el, a Román Népköztársaság Akadémiájának említett történeti intézete pedig a kedvező gyakorlati feltételeket teremtette meg Benkő történetkutatói munkásságához. Bár külföldi stúdiumokra nem került sor, adottságai s említett tanulmányai, a kutatás feltételeinek biztosítása mind hozzájárult Benkő eredményes, sokak által „szerencsésnek“ mondott (gyakran elhangzik ez a minősítés is) tudóssá válásához.

Ha történetírói munkásságát belülről elemezzük, kiderül, hogy Benkő a Kelemen Lajos-iskolához főként a kutatói technika, a kutatás művészeti, módszerességi rendszere s talán a konkrét erdélyi hagyományokhoz erős szálakkal kapcsolódás történetisége révén tartozik. A Kelemen Lajos-iskola általános jellegzetességeit az előbbieken már felsoroltuk; itt csak ki kell emelnünk néhány, rá különösképpen jellemző jegyét. Ilyenek a források, dokumentumok tisztelete, a feltárásmunka iránti igényessége, teljességre való törekvése, az elbeszélő források előtérbe helyezése. A feltárt anyag feldolgozásában is a hagyományos utat követi. Úgy mo-

dern, hogy közben erős szálakkal kötődik a hagyományhoz és a szülőföldhöz (mínősítő fogalomtárából: forradalmi népszolgálat; népi-nemzeti hivatástudat; cselekvő forradalmiság stb.), ha teheti, adatait szívesen ellenőrzi a helyszínen. Ő is hangsúlyozza, s még több rátartással vallja magát művelődéstörténésznek, mint a Kelemen Lajos-iskola többi tagja. Ő is a részletkutatást, a tanulmányt részesíti előnyben a monográfiáírással szemben.

De már ahogyan a művelődéstörténetet értelmezi, s történelemfilozófia alapokon műveli, eltávolodik a mestertől és a többi művelődéstörténészről is. Benkő Samu történetírása ebben a vonatkozásában, valamint stílusában egészen egyéni, sajátos. Mielőtt ennek a kérdésnek a boncolgatásához hozzáfognánk, szembe kell néznünk azzal a sokféleképpen felfogott és értelmezett, nehezen meghatározható kérdéssel, hogy *mi is voltaképpen a művelődéstörténet és a művelődéstörténetírás?*

7. A hagyományos felfogás szerint az anyagi kultúra, valamint a szellemi kultúra fejlődésének története egyenlő a művelődéstörténettel; ennek feltárása pedig a művelődéstörténetírással. Ez a felfogás nagyon kitágítja a fenti fogalmakat; minden olyan történeti jelenséget, ami nem tartozik a politikai históriához, a művelődéstörténet körébe utal. Azok a történészek, akik ennek a művelődéstörténeti koncepciónak a hívei, tulajdonképpen nem rendelkeznek sajátos kultúrtörténeti megközelítési módszerrel (nem kutatási technikát értvén ezen), hanem a történetírás szokványos útján feltárják és értelmezik, majd leírják a művelődési múlt egyik vagy másik jelenségét, területét. Ez a művelődéstörténetírás a magyar historiográfiában a reformkorig nyúlik vissza, s a polgári történetírás paradigma-váltására mutat; arra ugyanis, hogy a király- és nemescentrikus, evenimenciális feudális történetírás által elhanyagolt gazdasági, társadalmi és művelődési kérdéseket kezdte kutatni, mindezeket nevezvén művelődéstörténetnek. Egy korábbi vita során Kosáry Domokos az így értelmezett művelődéstörténet históriájáról teljes joggal állapította meg, hogy ez „nem önálló, saját metodikával rendelkező tudományág”. Ez a művelődéstörténetírás „az idők során önállósult tudományszakok és kutatási ágak laza gyűjtőfogalma”. Ilyen értelemben beszélhetünk véleményem szerint Kelemen Lajos művelődéstörténetírásáról, s ezt a hagyományt, anyagfeltáró-feldolgozó hagyományt folytatja tanítványainak nagy többsége is. S ezen a hagyományos úton fejlődik művelődéstörténetírásunk olyan sajátos ága, mint a néprajz és a folklór (dr. Kós Károly, Faragó József és mások tevékenysége nyomán), valamint a zenetörténet (Lakatos István, Benkő András és mások munkássága révén).

Az utóbbi időben erősödően van a művelődéstörténet-felfogásnak egy olyan változata, amely szintén elhatárolja magát a levitizlett szellemtörténeti irányzattól, de a művelődéstörténet fogalmát a szorosan vett ideológiai, műveltségi és művészeti jelenségekre, az adott társadalom szellemi életére igyekszik leszűkíteni. Ehhez sorolja az esztétörténetet, vallástörténetet, neveléstörténetet, tudomány- és irodalomtörténetet, a folklórt és művészettörténetet. Ez a művelődéstörténet-felfogás azt várja a kultúrhistorikustól, hogy ne elégedjék meg a művelődés múltjának egyszerű felderítésével és leírásával, hanem megfelelő *látásmódot* alakítson ki; keresse (és láttassa meg) a jelenségek társadalmi funkcióját, a fejlődésben játszott szerepét; az esztétikai értékek mellett — és itt szembezáll Garaudy felfogásával is — legalább akkora jelentőséget tulajdonítson az etikumnak, s rendezz elvében a történetiségen belül tapintsza ki *az általános elméleti, általános művelődéstörténeti vonatkozásokat*. (Vö. Mátray László: *Alapját vesztett felépítmény*. Bp., 1976.)

Most már az a kérdés, hol áll Benkő művelődéstörténetírása?

A helyzettudat változásai című gyűjteményes kötetét tanulmányozva a művelődéstörténet széles körű értelmezésével találkozom. *Nicolae Bălcescu, a forradalmár történetíró* című magvas tanulmányában írja, hogy Bălcescu „Már első vázlatában [...] Havaselve művelődési történetéről szólva kijelöli a feltárára váró alapproblémákat. Ezek: a fejedelemiség szociális állapota, közigazgatása, törvényhozó hatalma, fegyveres ereje és pénzügye”. (270.) Vagyis a gazdaság- és társadalomtörténet is mind művelődéstörténet. Jakab Elekről szólva írja: „művelődéstörténeti téren a polgári kultúra intézményes kereteinek, az iskolázásnak, az egyesületeknek, a sajátónak a funkcióját vizsgálja. Az erdélyi unitárius egyház múltját” kutatja. (286.)

Látható, hogy Benkő sem tisztázza elvileg a művelődéstörténet fogalmát, határainak értelmezésében a Kelemen Lajos-iskolát követi. De gyakorlatában mégis leszűkíti a fogalmat, s főleg az értelmiség múltját és szerepvállalását tanulmányozza a XVII–XIX. században. De azzal már művelődéstörténetírásunk külön útját indítja el, ahogyan tárgyát megközelíti és kidolgozza. Mert Benkő művelő-

déstörténetírása általános elméleti, tehát filozófiai, történetfilozófiai (esetenként szociológiai, de sohasem eseménytörténeti) alapozású, funkcióvizsgálattal egybekapcsolt módszer, látásmód. (A fiatalabbak közül Fábian Ernőnél tapasztalhatunk hasonló törekvéseket.) Látni fogjuk, hogyan érvényesíti ezt a látásmódot újabb tanulmányaiban. De azelőtt még időznünk kell Benkő történetírásának általános jellegzetességeinél.

8. Történelemszemléletének alapja a történelmi materializmus; ez biztosítja a látásmód alaposságát, sokrétűségét, a társadalom törvényszerű fejlődésének felismerését. Ugyanakkor történetírói gondolatrendszerébe beépítette a klasszikus hagyományból a történelemmel kapcsolatos, főleg az irodalom által vallott értékítéleteket is. Itt csak egyik ilyen hagyományos felfogásra utalok, arra, amely a történelmet az élet tanítómesterének tekinti. Itt említendő, hogy Szabó T. Attila a „Historia est magister vitae” tömör szentenciáját Kelemen Lajos történeti gondolkodása alapjának mondja. A maga rendjén Benkő így vall saját felfogásáról és céljairól Beke Györgynek adott (sajnos, egy-két téves adatot is tartalmazó) interjújában: „1952-ben elhatároztam, hogy most már tudományágtól, tehát címkétől függetlenül — nevezzek azt szociológiának, filozófiának, irodalomtörténetnek, történelemnek — megpróbálom az erdélyi múltban megkeresni az értelmiségi létezésnek, az értelmiségi munkának, az értelmiségi helytállásnak azokat a példáit [kiemelés tőlem — E. A.], amikből én is és talán nemzedékem is valami tanulságot meríthet.” (A Hét, 1975. július 4.)

Alapos filozófiai s történelmi tudomány birtokában persze Benkő jól tudja, hogy a történelem nem egyszerűen példatár, Benkő munkásságában, amelynek gondolatisága modern elvi-eszmei alapozású, s rendező elve következetesen történelmi, nem válik azzá; Benkő történetírása tudományos történetírás. De történetírói felfogása és célja, amelyet említett interjújának egyik mondata fejez ki legjobban — „Írásaimmal hatni akarok” —, meghatározzák a témaválasztást, pontosabban annak rendszerét. Ha eddigi munkásságából csak a legkiemelkedőbb eredményeket említjük meg, témaválasztását máris jellemzőnek fogadhatjuk el. Íme: *Bolyai János vallomása*, Buk., 1968; *Kemény Zsigmond naplója*, Buk., 1966; Böllőni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*, Buk., 1966; *Murokország*, Buk., 1972, valamint a kiváló értelmiségiek egész sora, amelyeket két vaskos tanulmánykötete gyűjt egybe, mind csupa kitűnő értelmiségi-sors tanulmány, illetőleg a szülőfölddel kapcsolatos helytörténeti vizsgálódás. Azt is szeretnők megemlíteni, hogy Benkő tematikájában mindig jelen van, önálló témaként vagy más témák kapcsán, a román—magyar együttélés történelmi problematikája.

Azt is láthatjuk, hogy csak elvétve választ olyan témákat, amelyek történelmünk nagyon nehéz, sokszor bizony beárnyékolat lapjaira vezetnek. Az istenigazában „kényes” történeti kérdések hiányoznak ebből a problematikából. Ez a témaválasztás, amely nála érték kiválasztás és rangsorolás egyben, mondom, történetírói felfogásából és céljaiból következik, de véleményem szerint jól mutatja a művelődéstörténetírás határait-korlátait is. Közvetve tehát azt is — és ezt nem árt itt ismét kimondani —, hogy a művelődéstörténetkutatásnak együtt kell(ene) haladnia történetírásunk más diszciplínáival (örvendetes, hogy Benkő szerkesztői koncepciójában egyre jobban érvényesül ez a „helyzettudat”).

A témaválasztás kérdésénél maradva, az is jellemző, hogy olyan értelmiségiek életét és tevékenységét kutatja nagy vonzalommal, akiknek a sorsa valahogyan erdélyi, sőt közép- és kelet-európai általános viszonyokat, történelmi körülményeket világít meg. Akiknek a sorsát „az értelem formálja”, de a történelmi helyzet határozza meg, bár ezek az „embersorsok” is „történelemformáló” tényezővé válnak. Benkő „sorsérzékeny” történetíró; hősei mind sorshordozók.

Néhány itt használt fogalom nyilván inkább az irodalmi elemzéseknél megszokott, a történelemtudományban nagyon ritkán bukkan fel. Benkő történetírásának műhelyébe tekintve azonban nem tűnhetnek mesterkéltnek, erőszakoltnak. Ugyanis Benkő történetírói munkásságát — ez egy másik döntő ismérve — sok szál fűzi az irodalomtörténethez, irodalomhoz. Nem kis mértékben ez is a Kelemen Lajos-iskolához közelíti. Ez a jellegzetessége írásainak formájában követhető nyomon. Benkő nem fordul sem a kvantitatív kifejezés formuláihoz (a művelődéstörténetben talán nem is nagyon válik be ez a módszer), sem strukturalista módszerekhez (amelyek viszont talán a modellalkotásnál mégis felhasználhatónak bizonyulnak). Tanulmányaiban következetesen halad a történetiség, a történelmi elemzés útján, s kifejezési formáját illetően a tudományos-irodalmi műformát, az értekező prózát műveli.

Világos, szabatos, célirányos (néha azonban egy-egy mondata a keresettség, modorosság jeleit is mutatja), alkativá vált írásrendszere pontosan képes közvetíteni a mondanivalót. Benkő történetírása (témaválasztás, kutatás, értelmezés, kife-

jezés, közzététel) a történettudomány és az irodalom határterületein mozog. Még pontosabban: a tudományos mondanivalót igyekszik írni módra megkomponálni. Ez egyik magyarázata lehetne sikerességének is. Ez a történetírás szélesebb olvasói táborát érdekeli, mint a statisztikákkal s hovatovább matematikai formulákkal is megtűzdelt gazdaság- és társadalomtörténetírás. Sikerességét említve, érintenünk kell a „szerencsés” történetírás, illetve történetíró kérdését is.

Benkő valóban azon szerencsés, de kis számú történészek egyike, akikhez a történetírói siker fehér hollója is társul szegődött. Írásainak, kötetének „publicitása” viszonylag tág körű. Ezért lenne szerencsés? *Sorsformáló értelem* című kötetével kapcsolatban már leírtam: Benkő inkább azért mondható szerencsésnek, mert „nem megy el a szerencséje mellett”. Meglátja, s „tudván tudja” — hogy egyik kedvelt kifejezését ismétellem —, mit kell írni, minek van ön súlya. Választott témáit pedig a Kelemen Lajos-iskolára jellemző műveltséggel kimunkálja. Így nemcsak a történettudomány szabályait tartja szem előtt, hanem az olvasóközönségre is tekintettel van. Mindezekért és mindezek által „szerencsés”, „siker” történetíró Benkő Samu. S azért, mert élete nehéz óráiban — voltak ilyenek is — sem hagyta abba a kutatást.

A tárgyilagosság jegyében s elképzelt zárójelben azt is szóvá tesszük, hogy az olvasói ízlés nálunk inkább kedvez a művelődéstörténetnek, mint a história sok más területének. Talán azért is, mert a művelődéstörténet művelői, így Benkő is, érdekesen tudják a történelmi mondanivalót előadni. Időszerűnek találok a mondanivalót, azért idézem egyik tanulmányából: „Orbán Balázsnak sok egyéb mellett az is érdeme, hogy a történetírást kiszabadította a céhbeliek szűk szakmai világából, s olvasótáborát nevelt fel a történelmi kérdéseket tudományosan tárgyaló műveknek.” (*A helyzetűdát változásai*, 307.) Kétségtelen, hogy Benkő a maga részéről hozzájárult e nemes hagyomány folytatásához.

9. Utóljára hagyjuk Benkő újabb kötetének mint egységes műnek a bemutatását.

A helyzetűdát változásai című, 1977-es gyűjteményes kötet húsz tanulmányt és tizenegy könyvismertetést tartalmaz, ezt egy hasznos és pontos jegyzetapparátus egészíti ki. E kötet folytatása a *Sorsformáló értelem*nek, amely 1971-ben látott napvilágot. Folytatása a történetírói módszert, felfogást és tematikát illetően is. De egyszersmind előrelépés is éppen a sajátos művelődéstörténeti látásmód miatt, amely ebben a kötetben sokkal következetesebben érvényesül, mint az előbbiben. A szerző megkönnyíti az ismertető dolgát, amennyiben a kötetnek is címet adó, bevezetőnek szánt tanulmányában felvázolja a tanulmánygyűjtemény végig húzó általános történetfilozófiai gondolatokat: „A történelem sorshelyeztetek hoz létre, s ezekben a tudatosság különböző szintjén magatartásformákat alakít ki az ember. A tehetség, a tudás és a meggyőződéssé kristályosodott erkölcsi normák egyénenként ugyan változó erőterben szabják meg az életpályák irányát, s a véletlen is elég gyakran belezácsol az alakulásába, de — ha tetszik, ha nem — a megörökölt történelmi helyzet határolja körül a cselekvés lehetőségeit. Nem úgy, hogy az egyén szükségzerűen megbékél, illetőleg megelégszik azzal, ami születésekor körülveszi, hanem úgy, hogy számol vele. Az értelmiségi tudatnak különösképpen az a rendelt hivatása, hogy az objektív szituáció megváltoztatására vállalkozik. Csak így születhetnek új eszmék, csak ezen az úton léphet előre a tudomány és a művészet.” (I.m.8.)

A tanulmánykötet a legkülönbözőbb értelmiségi sorsok elemzésével bizonyítja be, hogy a XVII. századtól a XIX. század közepéig a más-más pályákon tevékenykedő értelmiség hogyan szolgálja a közügyeket. A kötet ökonómiájában nagy teret kapnak Apáczai Csere János, Sipos Pál, Ormós Zsigmond pályájának elemzései, valamint a Kemény Zsigmond-ciklus. Ha tematikailag akarnók csoportosítani a mondanivalót, ilyen címetek jelölhetnénk meg: az oktatás- és nevelésügy kérdései a XVII. századtól a XIX. század közepéig; az alkotó értelmiség kialakulásának útjai, módjai; a polgári eszmék behatolása Erdélybe és itteni továbbfejlődésük, a magyar és román művelődés kapcsolatai és végül hogyan dolgozik s mit a mai romániai magyar értelmiség (egy része). Persze a felsorolást sokáig folytathatnók. Nem a sablonnak adózom, amikor leírom: nagy tematikai és témagazdagsága mellett is egységes a kötet, éppen az egészen végigvonuló általános elméleti megközelítés, és művelődéstörténeti látásmód, valamint az egymásba fonódó, egymásból kisarjadzó konkrét tartalom révén. Ilyen értelemben a könyvismertetések is jól illeszkednek az egész kötetbe. Azt persze nem állíthatjuk, hogy az írások értéke és rangja egy színvonalon állana, s azt sem, hogy egyik-másik már valahol közöttük cikke nem maradhatott volna ki az egészében rendkívül igényes válogatásból.

Mind érdekesek és tanulságosak az értelmiségi pályák: itthon az illető tanulásra vágyó ifjú elvégezte az akkor létező legjobb iskolákat, majd külföldi egye-

temeken tökéletesítette tudását; miután hazatért európai látószöggel, de a hazai feladatok felismerésének tudatában cselekvéshez lát. A tennivalók korszakonként változnak: volt, amikor az iskolaszervezés jelentette a korparancsot, máskor a kardot kellett az írástudónak forgatnia. Minden itt közölt íráson végigvonnul az adott kor és a személyiség viszonya. Említsük meg Benkő ama konklúzióját, hogy miközben az értelmiség a honi iskolákat és a külföld egyetemeit járva gyarapítja tudását, sikerül behoznia a hajdan hatalmas lemaradást; 1848-ban „Petőfi és Bálcescu személyében magyaroknak és románoknak már nemcsak kortársa, hanem véréből való vére lép elő intellektuális eszményképpé“ ...

Benkő új tanulmánygyűjteményével kapcsolatosan felvetődik az olvasóban a történeti örökség kérdése is. Ugyanis szemünk előtt megy végbe az átvételre méltó és alkalmas örökségfogalom kiszélesedése. Benkő egyike azoknak a kutatóknak, akik gyarapítják, átmentik múltunk kulturális örökségét. Előttünk fekvő kötetében néhány újabb, igen magas színvonalú tanulmány tanúskodik erről: *Sipos Pál és a magyar filozófiai esszé születése*; *Beke Sámuel élete és halála* és — bár már olvastuk — idekíváncsok a *Temesvár tudós fia: Pesti Frigyes* című írás. S még nem említettük Ormós Zsigmonddal kapcsolatos elemzését és más írásokat.

Benkő Samu utóbbi években írt tanulmányai bizonyos értelemben új utat jeleznek művelődéstörténetírásunkban. Azért is figyelmet érdemel ez a jelenség, mert azt mutatja, hogy az európai színvonal ma is mérce, ha másként is, mint volt annyi évszázadon keresztül. Így hát Benkőről kedvező hősének, Bolyai Jánosnak a tollával elmondhatjuk, hogy nem hagyta „a tudományt lethargikusan csak az örökölt állapotban“. És ezzel a magvas Bolyai-idézetrel be is fejeztük volna ezt az eléggé hosszúra sikerült írást, ha nem akarnók még azt is elmondani: annyi elmélyült és lenyűgözően okos tanulmány után várjuk Benkőtől a beigért művelődéstörténeti monográfiákat.

KÁDÁR JÁNOS

LELTÁR — TANULSÁGGAL

Dr. Sz. I.-nak

Lám,
nem marad belőlem
csak a magam alja.
Vékony testem
egyetlen feszülés.
Nyílálló erek,
sajgó fejbőr,
látási zavar,
s a gerincemből
kilógó idegek gyötörnek,
na meg a zsibbadás.

Ennék.
Főként
— rengeteg hagymával —
fuszulykalevest;
szalonnát, kolbászt,
házisonkát,
friss,
lapin-sült kenyeret.
Mindent,
de nem tudok enni,
nem merek.

Innék is,
— hisz inni szeretek, (hazugság) —
szilvóriumot, törkölyt,
jó bort vagy vinkót,
megtippant ködöt —
egyre megy,
de inni sem merek;
kínoz tövises gyomrom,
és a görcsös zsigerek.

Harminchét év.
Utána kéne nézzek hát
magamnak.
Minek bőfogni éhesen,
és kóvályogni józanon?

Tanácsot kéne bár fogadnom;
cseppet és pirulát.
Respektálni magam
és a diagnosztikát.
Így el lehetne üzni
a melankolikát
is.